

NENAD MOAČANIN
Zagreb

HRVATSKA I OSMANSKO CARSTVO U 17. STOLJEĆU

CROATIA AND THE OSMANLI EMPIRE IN THE SEVENTEEN CENTURY

The work explores a new situation in Croatian-Turkish relationship in the period of relative military balance in the seventeen century. Changes in Turkish Border system have been described with the special emphasis on defence and local resources, as well as the new international-politics challenges facing Croatia, especially the Zrinski family.

Hrvatski su prostori u različito vrijeme bili izloženi turskim napadima različitog karaktera, intenziteta i provenijencije. U 15. stoljeću osvajanje Bosne i vrlo jake provale akindžija nanose najveće štete i izazivaju još veća i po posljedicama dalekosežnija razaranja negoli osvajački pohodi 16. stoljeća. Tada je naime Hrvatska doista na glavnom pravcu udara koji u to vrijeme još ne smjera prema Srednjoj Europi, nego prema Italiji. Kasnije, kada linija Dunava postaje najvažnijim pravcem kretanja glavnine redovite vojske Carstva na sjever s Bečom kao konačnim ciljem, središnje trupe marširaju hrvatskim rubnim područjem na istoku, dok prodori osmanskih pokrajinskih odreda iz Bosanskoga sandžaka prema moru i Pounju nailaze na krajeve koji su dotadašnjim provalama već znatno oslabljeni i opustošeni. Konačno do pedesetih godina ofenzivna moć Osmanlija iz Bosne slabi na sjeveru i jugu, da bi na središnjem sektoru još neko vrijeme pokazivala ambicije, zaključno s Hasan-pašinom velikom navalom i slomom 1593. godine.¹ Time na neki način počinje i sedamnaesto stoljeće, razdoblje dosta stabilne granice koje će završiti propašću turske vlasti u najvećem dijelu hrvatskih zemalja u kontekstu globalnoga rata nakon 1683., kada se snage Bosanskoga pašaluka, oslabljene porazima i gubicima na drugim ratištima, nisu mogle učinkovito oduprijeti navali združenih protivnika.

Uzroci su oslabljenom položaju Osmanlija u 17. stoljeću višestruki, no prije svega valja naglasiti da je odlučujući čimbenik u tome bila sama narav timarsko-spahijskoga sustava. Na neki je način Carstvo postalo talac osnova na kojima je izgrađeno: širilo ga je, branilo i stabiliziralo brojno profesionalno konjaništvo izdržavano nadarbinama u vidu prava na rentu (desetina i pristojbe). Mehanizam pretvaranja dobrovoljaca, oslobođenih zarobljenika i obraćenika, pripadnika svite viših dostojanstvenika te njihovih

sinova i rođaka u spahije *nije bilo moguće zaustaviti*, i da bi se namaknula sredstva za njihove plaće u obliku nadarbina-timara, moralo se nastavljati s osvajanjima na sve strane, često i protiv vojne i gospodarske logike.²

Prenapregnuto, Carstvo koncem 15. stoljeća trpi prve ozbiljne poraze, koji zajedno s pobunama i ustancima u Anadoliji i u europskom dijelu Carstva, golemom inflacijom i nizom drugih nedaća, nameću potrebu reorganizacije. Ta se pak na granicama Bosanskoga pašaluka provodi na taj način da se vojna moć umjesto na spahije i plaćene posade u krajiškim tvrđavama, koji su smjenjivi, sve više oslanja na kastu nasljednih uživalaca nadarbina i muslimanskog slobodnog seljaka-vojnika sa stalnim i određenim izvorom plaće u gotovu iz najbližeg izvora regalnih prihoda. Tu možemo nazrijeti i začetke povijesti muslimanskoga plemstva. Nije slučajno da se književna tematika o muslimanskim krajiškim ratnicima kao konkretnim i ovozemaljskim osobama (za razliku od ranijih mitskih, poput “erzelez Alije” u razvijenijem i bogatijem obliku javlja upravo nakon jačanja i ukorjenjivanja lokalnih “dinastija” i svojevrsne “feudalizacije” sustava koji je dotle bio meritokratski.

Na čitavoj granici od Drave do zaleđa Dubrovnika Osmanlije drže znatno više vojske u tvrđavama negoli u vrijeme ofenzivnih naleta osamdesetih godina 16. stoljeća, ukupno preko 13000 ljudi. To govori o posve defenzivnom stavu. Posebice su snažno ojačane posade u Pounju, gdje je 1643. bilo 2-3 puta više vojske negoli u vrijeme popisa 1586. Osobito je snažno utvrđen Bihać u kojem je boravilo 1219 vojnika.³ To je ujedno i granično područje bosanskoga sandžaka (koji se pruža poput dijagonale od jugoistoka prema sjeverozapadu), središnje vojno-upravne jedinice unutar Bosanskoga pašaluka i nije neobično da je baš na tom sektoru fronte u ranijem razdoblju bio i najveći pritisak, a zatim i najtvrdi obrambeni sustav. Bilo bi anakronistički zamišljati da su ključni vojnopolitički čimbenici Carstva na najvišoj razini (veliki vezir i njegov divan, dakle “Porta”) ikada razmišljali o Hrvatskoj kao prioritetu, odnosno zemlji koju treba presjeći na najužem dijelu. Da je to sama Porta htjela, uspjela bi. Ovako je već svojim geografskim položajem bosanski sandžak s akindžijskim tradicijama i najvećim brojem krajiških trupa koje žive od pljačke i za pljačku pritiskao na najosjetljivijem mjestu, neminovnošću jednoga sustava koji na drugi način ne može živjeti. Kao osobitost turskog vojnokrajiškog uređenja treba spomenuti i kapetanije, te netočno prebacivanje kasnijih sadržaja toga pojma u 17. st. Kapetanije u smislu teritorija s nasljednim kapetanima kao zapovjednicima sve vojske u takvom vojnom okrugu i zamalo lokalnih dinastija, prije 18. stoljeća zapravo *nigdje nema*. Kapetani se pojavljuju, ali na drugi način no što je to u kasnijim stoljećima. Oni mogu biti zapovjednici lakog pješništva u važnijim tvrđavama na većim rijekama sa širim ovlastima, ili pak zapovjednici tog istog roda vojske u nizu malih utvrda; katkada su to zapovjednici konjaništva, ako ga ima u tvrđavi.⁴

Osim ojačanih posada, za 17. je stoljeće karakteristična pojava i uključivanje sve većeg broja pripadnika kršćanske raje (ne samo Vlaha) u pomoćne vojne i oružničke odrede. Već je Hasan-paša početkom devedesetih godina 16. st. mobilizirao sve što se moglo kretati i nositi oružje. Sada je pak to bio način da se skrene pogibelj od hajduka u pravcu koji bi za državu bio poželjan, te da se obrana osloni na lokalne snage. Položaj samih Vlaha nije bio ni izdaleka jednak i nerijetko su uz vojnu službu bili podvrgnuti poreznom operenju koje nije bilo lakše od tereta nametnutih “običnoj” raji. Mjestimice (npr. u dalmatinskoj Zagori) njihova su podavanja bila razdijeljena titularima nadarbina i na taj su način izgubili položaj “carskih” podložnika.⁵ S druge strane u skladu s načelom samoizdržavanja uprave i obrane pašaluka, znatno je pojačano porezno op-

terećenje, i to tako da su stare redovite dažbine ostale iste i zapravo gubile na težini uslijed inflacije, a povećani su nekadašnji izvanredni nameti u korist države i umnažani novim vrstama davanja u korist pokrajinske blagajne.

U svakom slučaju sedamnaesto stoljeće je doba ravnoteže. Habzburgovci su tek postigli dosta povoljan mir 1606., a već 1618. došli su u sukob europskih razmjera. I što je možda još važnije, pomisao na otpočinjanje velikog otvorenog rata nije bila moguća već zbog same austrijske “doktrine protuturske bitke”. Osmanlije pak imaju previše posla s unutrašnjom stabilizacijom i sada više nemaju vojsku koja bi toliko uvjerljivo prednjačila kvalitetom nad zapadnim armijama. S obzirom na činjenicu da Bosanski pašaluk više ne pokazuje nekadašnje agresivnosti na pravcu prema Kupi, a drugdje još i manje, možemo reći da u 17. stoljeću položaj Banske Hrvatske, ali i dalmatinskih gradova pod mletačkom vlašću prema Osmanskome carstvu više određuju opće prilike u odnosima velesila negoli lokalni konflikti. Tako se za Hrvatsku iznova aktualizira pitanje odnosa zemalja krune Sv. Stjepana prema Osmanlijama, u kontekstu odbacivanja habzburških pokušaja centralizacije. Sami Turci više puno ne mogu računati s mogućnošću velikih osvajanja na nekadašnjem glavnom pravcu prema Beču jer su preustrojili i “feudalizirali” društvo i vojsku na štetu stare ratničke kaste a u korist birokracije, plaćenika i uleme, kojima ne treba toliko novih teritorija. No zato pokušavaju iskoristiti nezadovoljstvo politikom Habzburgovaca, pa podupiru Istvána Bocskaya i Bethlena Gábora, držeći da će im oni pomoći da se domognu protektorata nad cijelom Ugarskom (dakle i nad Hrvatskom), a u jednom trenutku (1620.) čak i nad Češkom (Osman II).⁶ Ova zbivanja ne uključuju u tolikoj mjeri Hrvatsku jer nju ne opterećuje konfrontacija između katolika i protestanata. U to je vrijeme u percepciji Osmanlija Hrvatska gotovo isto što i “vilajet Zrinskoga”. Na Zrinske se gleda kao na respektabilne, ali nepomirljive protivnike. U trenutku kada oni zajedno s ugarskim velikašima nastupaju kao “mal-kontenti”, Osmanlije bi im (tj. Petru Zrinskom) pružili podršku, ali sa “zadržkom” i uz nevjericu; ktomu se zauzeće Kandije drži prečim poslom. No i da nije bilo te okolnosti, teško je zamisliti da bi eventualna podrška bez oklijevanja išta mogla promijeniti, kao što nije uspjela učvrstiti ni potonji pokret i pretenzije Imre Thökölya nakon 1681. U sedamnaestome stoljeću Osmanlije dakle pokušavaju osvajati više politikom kakva je napuštena još od Zapoljine nagodbe s Ferdinandom, negoli golemim pohodima u stilu Sulejmana Kanunija. Mjereno turskim standardima, osmanske središnje trupe nisu gore - možda su u ponečem i kvalitetnije no što su bile prije stotinu godina - no protivnikov je krajiški obrambeni sustav daleko čvršći, a zapovijedanje i tehnika postaju moderniji.

Konsolidacija obrane i izgradnja vojnokrajiškoga sustava u Hrvatskoj, te osmanski prijelaz na defenzivnu “doktrinu”, postali su u uvjetima neprestanoga malog rata na granici podlogom za sve uspješnije udarce koje će u 17. stoljeću krajišnici, a osobito Zrinski, nanositi Turcima, čak i u vrijeme formalnoga mira. Niz pobjeda i uspjeha u borbama na granici dodatno su, uz gubitak Novog Zrina i mogućnost širenja posjeda u slučaju rata, poticali Zrinske u želji da se potakne globalni sukob. No ni tada, povrh drugih nepovoljnih okolnosti (europski zapleti, Francuska) vojna doktrina vodećih habzburških vojskovođa nije bila sklona ulasku u veliki rat s otvorenim masovnim bitkama. Optuživati danas Montecuccolija “koji samo čeka” za zakulisne igre s političkim nabojem znači ne shvaćati razložno i odgovorno ponašanje ponajboljeg profesionalca u svome zanatu. Bit je njegove doktrine da otvoreni i masovni sukob na razini velikih vojski može polučiti uspjeh ili u slučaju kada se Osmanlije nalaze na terenu u iznimno nepovoljnom položaju i trenutku, ili u slučaju kada se nakon uspješne obrane može

prijeći u protuudar. Najveći je problem i ugarske i hrvatske politike u odnosu spram Osmanskoga carstva toga vremena bilo pomanjkanje jasne dugoročne vizije: osjećajući kako im turska vlast skučava i ugrožava osnove gospodarske i političke moći, i time im štoviše smanjuje izgled u otporu habzburškoj centralizaciji, hrvatski i ugarski velikaši bi istodobno poticali vladara na rat protiv Osmanlija, tražili bi tursku potporu u pokušaju da tog istog “nekorisnog” i zapravo škodljivog vladara zbace, s gotovo sigurnim neizrečenim namjerama da se potom opet okrenu protiv neželjenog saveznika-pokrovitelja, te bi konačno tražili veliku konfrontaciju s Turcima usprkos činjenici da ako za to i ima vojničkih preduvjeta, oni tek počinju dozrijevati. Nikola Zrinski zalagao se za stajaću vojsku kakve nije bilo (a predlagao ju je još Schwendi u vrijeme njegova pračjeda) i u praksi izveo sjajnu diverziju u zimsko vrijeme (Osijek), na istoj crti kao i Montecuccoli.⁷

Konačno je avantura Kara Mustafe (na crti reforme vezira iz obitelji Köprülü pogrešno shvaćene kao restauracija osvajačkog “zlatnog doba”) dovela do globalnog rata. Nova stvarnost za Hrvatsku bit će teritorijalni dobici, ali i posve teritorijalizirana Vojna Krajina kao *corpus separatum*. Osim toga, snažno utvrđena turska obrambena linija u Pounju pokazala se doista otpornom i odredila novu granicu za sljedeća stoljeća. Ne na posljednjem mjestu za Hrvatsku je važna politička posljedica velikoga rata ta da se našla po strani od vojnopolitičkih kombinacija o protuhabzburškoj ugarsko-turskoj suradnji. Uopće je to trenutak kada se pojavljuju napukline u hrvatsko-ugarskoj “idili” (Rákoczyjev ustanak, potom Pragmatička sankcija), i ta pojava na početku 18. stoljeća u osvit novog i drugačijeg doba nipošto nije nepovoljna.

SAŽETAK

Nakon slabljenja osmanlijskog pritiska na središnjem dijelu fronte poslije 1593. u 17. stoljeću (1606.-1683.) na hrvatsko-turskoj granici vlada razmjerna ravnoteža. U vojnom uređenju Bosanskoga pašaluka počinje prevladavati defenzivna logika praćena svojevrsnom feudalizacijom vojničkoga staleža i pojačanim osloncem obrane na islamizirano slobodno seljaštvo. Također su znatno povećani pokrajinski nameti u cilju rasterećenja centralne blagajne. Sada odnos hrvatskih zemalja pod vlašću Habzburgovaca i Mletaka a Osmanlijama više određuju opći odnosi velikih sila, negoli lokalni sukobi. S druge strane aktualizira se pitanje hrvatsko-ugarskih odnosa s Turcima u traženju protuteže habzburškoj centralizaciji. Politika Zrinskih razapeta je između dviju krajnosti: pokušaja da se uspjesi u okršajima s Turcima na krajiškom području pretvore u veliki oslobodilački rat s jedne strane, i sporazumom s tim istim neprijateljem kako bi se pariralo dvoru u sukobu koji nezaustavljivo jača.

SUMMARY

After the Ottoman pressure on the central section of the frontline after 1593 has weakened, in the 17th Century (1606-1683) a certain state of equilibrium appeared in the Croatian-Ottoman borderland area. In the military organization of the Bosnian

eyalet a defensive logic coupled with a kind of feudalization and the more intensive use of islamized peasant militia got ever stronger. Taxation to the benefit of local defense was considerably increased, in order to downgrade pressures on the central Treasury. Now Croatian relations to the Ottomans became more determined by general trends in the relationship of great powers toward each other than by local small warfare of older times. The question of Hungarian and Croatian attitude toward the Ottomans was reactualized because of the Hapsburg centralization polity. The Zrinski family found itself hounded by the dilemma of whether and how to turn military success in small warfare into a large-scale war for liberation and that of whether and how to seek an agreement with the enemy, in order to ward off the ever growing ruler's ambitions.

BILJEŠKE

¹ Noviji rezultati istraživanja o Sisačkoj bitci prikupljeni su u zborniku radova Sisačka bitka 1593., Zagreb-Sisak 1994.

² O funkcioniranju sustava koji "proizvodi" spahije, a ne može ga se lako zaustaviti, usp. Kunt, Metin, *The Sultan's Servants*, Istanbul 1983.

³ N. Moačanin, Bihać i osmanski obrambeni sustav na sjeverozapadu Bosanskoga ejaleta 1592-1711., *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb 1996., 105.-111.

⁴ Evlija Čelebi, *Putopis. Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980. Kreševljakovićeve tvrdnje ne mogu se primijeniti na starije razdoblje. Usp. MXT 627 (popis krajišta Bosanskog ejaleta iz 1643.

⁵ BOA (Basbakanlik Osmanli Arşivi) Istanbul, MMD 17685. V. također Ivan Grgić, *Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572.*, Zadarska revija 4, Zadar 1956.

⁶ Halil Inalcik - Donald Quataert (ur.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300.-1914*, Cambridge 1994., 424.-425. (tekst: Suraiya Faroqhi).

⁷ O teorijama protuturskog rata carskih glavnih zapovjednika v. Thomas Scheben, Schwendi, Montecuccoli, Kinsky - *Analysen der osmanischen Kriegsmacht vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Raspoložem samo rukopisom. Objavljeno u: Comité International pour les études pré-ottomanes et ottomanes, VIIe Symposium, Actes, TTK Baslmevi, Ankara 1994.).

Primljeno: 1997-3-6

